

Byzantina Symmeikta

Vol 31 (2021)

BYZANTINA SYMMEIKTA 31

Βιβλιοκρισία: Menschen, Bilder, Sprache, Dinge: Wege der Kommunikation zwischen Byzanz und dem Westen I και II (Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums) 2018.

Βασιλική Α. ΦΩΣΚΟΛΟΥ

doi: [10.12681/byzsym.28044](https://doi.org/10.12681/byzsym.28044)

Copyright © 2021, Βασιλική Α. ΦΩΣΚΟΛΟΥ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΦΩΣΚΟΛΟΥ Β. Α. (2021). Βιβλιοκρισία: Menschen, Bilder, Sprache, Dinge: Wege der Kommunikation zwischen Byzanz und dem Westen I και II (Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums) 2018. *Byzantina Symmeikta*, 31, 479–490. <https://doi.org/10.12681/byzsym.28044>

F. DAIM – D. HEHER – C. RAPP (επιστημ. επιμ.), *Menschen, Bilder, Sprache, Dinge: Wege der Kommunikation zwischen Byzanz und dem Westen I: Bilder und Dinge*. Byzanz zwischen Orient und Okzident 9,1. Mainz (Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums) 2018, 213 σελ. ISBN: 978-3-88467-296-9. (Ηλεκτρονική έκδοση: Heidelberg: Propylaeum, 2019, <https://doi.org/10.11588/propylaeum.474>)

F. DAIM – C. GASTGEBER – D. HEHER – C. RAPP (επιστημ. επιμ.), *Menschen, Bilder, Sprache, Dinge: Wege der Kommunikation zwischen Byzanz und dem Westen II: Menschen und Worte*. Byzanz zwischen Orient und Okzident 9,2. Mainz (Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums) 2018. 423 σελ. ISBN: 978-3-88467-297-6. (Ηλεκτρονική έκδοση: Heidelberg: Propylaeum, 2019, <https://doi.org/10.11588/propylaeum.517>)

Το δίτομο έργο που παρουσιάζεται εδώ, εκδόθηκε με αφορμή την έκθεση *Byzanz & der Westen. 1000 vergessene Jahre* που διοργανώθηκε από το Römisch-Germanischen Zentralmuseum του Mainz στο αυστριακό κάστρο του Schallaburg¹. Πρόκειται για την τρίτη στη σειρά περιοδική έκθεση αφιερωμένη στο Βυζάντιο που διοργάνωσε το Μουσείο σε συνεργασία με το Leibniz-WissenschaftsCampus Mainz, η οποία βασίστηκε σε μια σειρά ερευνητικών προγραμμάτων των δύο επιστημονικών φορέων που εντάσσονταν στην ευρύτερη θεματική *Byzanz zwischen Orient und Okzident*. Κεντρικός άξονας γύρω από τον οποίο ξετυλίγονται τόσο η έκθεση όσο και τα περιεχόμενα των δύο τόμων

---

1. Σχετικά με την έκθεση, βλ. Exhibition «Byzantium & the West – A millenium forgotten», <https://www.byzanz-mainz.de/en/research-byzanz/details-projects/article/ausstellung-byzanz-der-westen-1000-vergessene-jahre/> (7/9/2021). Βλ. επίσης τον κατάλογο: Schallaburg Kunstbetriebsges. m.b.H. (επιστ. επιμ.), *Byzanz und der Westen. 1000 vergessene Jahre*, Schallaburg 2018.

αποτελούν οι τρόποι επικοινωνίας, οι αμοιβαίες επαφές και επιδράσεις ανάμεσα στο Βυζάντιο και τη Δύση σε ένα ευρύ χρονικό πλαίσιο που αγκαλιάζει τη χιλιόχρονη ιστορική πορεία της ανατολικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Οι Falko Daim, Dominik Heher, και Claudia Rapp επιμελήθηκαν επιστημονικά και τους δύο τόμους, ενώ ο Christian Gastgeber ήταν ο τέταρτος επιμελητής του δεύτερου τόμου. Η έκδοση περιλαμβάνει συνολικά 41 επιστημονικά άρθρα (11 στον πρώτο και 30 στον δεύτερο τόμο) από τα οποία η πλειονότητα, δηλ. 28 άρθρα, είναι γραμμένα στη γερμανική γλώσσα, ενώ τα υπόλοιπα στα αγγλικά. Αν και ο συνεκτικός κρίκος ανάμεσα στις μελέτες και των δύο τόμων είναι ο ίδιος, δηλ. οι δίοδοι επικοινωνίας, οι σχέσεις και οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ Βυζαντίου και Δύσης, η έμφαση σε κάθε έναν από αυτούς είναι διαφορετική, όπως αποκαλύπτουν οι υπότιτλοί τους: *Bilder und Dinge* (Εικόνες και Πράγματα) και *Menschen und Worte* (Άνθρωποι και Λέξεις).

Αντικείμενα, έργα ζωγραφικής και γενικότερα οι επαφές, ανταλλαγές και αμοιβαίες επιδράσεις στον τομέα της τέχνης και της καλλιτεχνικής δημιουργίας αποτελούν τις θεματικές γύρω από τις οποίες οργανώνονται οι συμβολές του πρώτου τόμου. Στα περιεχόμενα του περιλαμβάνονται άρθρα που παρουσιάζουν νέα ευρήματα και αδημοσίευτο υλικό, μονογραφικού τύπου μελέτες που εστιάζουν σε μια ειδική κατηγορία αντικειμένων και εποπτικές παρουσιάσεις αφιερωμένες σε ευρύτερα ερευνητικά ζητήματα.

Η μελέτη του Αθανασίου Μαΐλη με τίτλο «From Byzantine Monasticism to Venetian Piety. The Double Church of Hagios Panteleimonas and Hagios Demetrios at Perivolia (Chania)» (σσ. 183-204) ανήκει στην πρώτη κατηγορία καθώς παρουσιάζει ένα μοναδικό σύνολο αναγεννησιακής ζωγραφικής στη βενετική Κρήτη, άγνωστο στη μέχρι σήμερα έρευνα. Πρόκειται για τη δεύτερη φάση διακόσμησης στην διπλή εκκλησία των Αγίων Παντελεήμονα και Δημητρίου στα Περιβόλια Χανίων που ο συγγραφέας χρονολογεί με ιστορικά κριτήρια μετά το 1535 και συνδέει με τη βενετική φεουδαρχική οικογένεια *Viaro*, η οποία διατηρούσε την αγροτική έπαυλή της σε γειτονική θέση. Αντίστοιχα το άρθρο του Šimon Ungerman «Frühmittelalterliche Schlaufenohrringe mit Drahtanhängern oder Kettchen» (σσ. 9-43) εντάσσεται στη δεύτερη ομάδα, καθώς εστιάζει σε μια συγκεκριμένη και ιδιαίτερα διαδεδομένη στην κεντρική Ευρώπη κατηγορία ενωτίων του πρώιμου μεσαίωνα που εμπνέεται από ανάλογα βυζαντινά τέχνηρα. Η μελέτη αυτή έχει τον χαρακτηρισμό σύντομης μονογραφίας τόσο λόγω έκτασης, όσο και επειδή συγκεντρώνει το σχετικό υλικό στη μορφή καταλόγου στο τέλος της.

Αντίθετα, πιο στενή οπτική γωνία υιοθετούν δύο μελέτες του τόμου που προέρχονται από τις, εν εξελίξει τότε και σήμερα πλέον ολοκληρωμένες², διδακτορικές διατριβές των συγγραφέων τους. Πρόκειται για τα άρθρα της Jessica Schmidt με τίτλο «Westliche Einflüsse in der spätbyzantinischen Wandmalerei Kretas anhand eines Fallbeispiels» (σσ. 155-168) και της Martina Horn με θέμα «Eva als weiblicher Prototyp von Kirchenstifterinnen. Parallele Bildkonzepte im Münster zu Thann und in der Soter-Kirche in Akoumia auf Kreta» (σσ. 169-182). Κοινό στοιχείο και στις δύο είναι η ενασχόληση με τη μνημειακή ζωγραφική της βενετικής Κρήτης και η προσπάθεια να αναζητηθούν επιδράσεις από την καλλιτεχνική παραγωγή της Δύσης, ένα ερευνητικό ερώτημα που, αν και έχει κυριαρχήσει στη μελέτη της κρητικής ζωγραφικής της περιόδου, δεν έχει ακόμη συστηματικά διερευνηθεί³.

Αντίστοιχα το άρθρο της Susanne Rühling με τίτλο «Imponieren, Brillieren und Musizieren – Orgelklänge für Gott, Kaiser und den Sport» (σσ. 105-123) είναι επίσης βασισμένο στη διδακτορική διατριβή της συγγραφέως και σε ένα ευρύτερο ερευνητικό πρόγραμμα με θέμα την τέχνη της μουσικής στο Βυζάντιο και τη δυτική μεσαιωνική Ευρώπη. Στη μελέτη, με αφετηρία τρεις σύγχρονες ανακατασκευές μεσαιωνικών πολύαυλων οργάνων που έγιναν στο πλαίσιο της παραπάνω έρευνας, η συγγραφέας μας συστήνει αυτό το ιδιαίτερο μουσικό όργανο και συζητά τη χρήση και διάδοσή του στον μεσαιωνικό κόσμο.

---

2. Οι εν λόγω διατριβές έχουν επίσης δημοσιευτεί στην ίδια εκδοτική σειρά Byzanz zwischen Orient und Okzident του Leibniz-Wissenschafts Campus Mainz, βλ. Jessica SCHMIDT, *Die spätbyzantinischen Wandmalereien des Theodor Daniel und Michael Veneris Eine Untersuchung zu den Werken und der Vernetzung zweier kretischer Maler* (2020), ηλεκτρονική έκδοση <https://doi.org/10.11588/propylaeum.712> (12/9/2021) και Martina HORN, *Adam-und-Eva-Erzählungen im Bildprogramm kretischer Kirchen. Eine ikonographische und kulturhistorische Objekt- und Bildfindungsanalyse* (2020), ηλεκτρονική έκδοση <https://doi.org/10.11588/propylaeum.656> (12/9/2021). Για την τελευταία μονογραφία, βλ. τη βιβλιοκρισία της γράφουσας στον επόμενο τόμο των *ΒυζΣυμμ*.

3. Για το θέμα των δυτικών επιδράσεων στη μνημειακή ζωγραφική της Κρήτης, βλ. V. TSAMAKDA, *Die Panagia-Kirche und die Erzengelkirche in Kakodiki. Werkstattgruppen, kunst- und kulturhistorische Analyse byzantinischer Wandmalerei des 14. Jhs. auf Kreta*, Βιέννη 2012, 255-57. U. RITZERFELD, ‘Im Schatten des Markuslöwen? West-östliche Verflechtungsprozesse in der sakralen Malerei des “Regno di Candia”’, στο W. DREWS – CHR. SCHOLL (επιστ. επιμ.), *Transkulturelle Verflechtungsprozesse in der Vormoderne*, Βερολίνο 2016, 197-236 με την παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η μελέτη της Antje Bosselmann-Ruickbie με τίτλο «Contact between Byzantium and the West from the 9th to the 15th Century: Reflections in Goldsmiths' Works and Enamels» (σσ. 73-104) καθώς αποτελεί εποπτική παρουσίαση που εστιάζει σε μια μεγάλη κατηγορία αντικειμένων, δηλ. σε έργα αργυρό-χρυσοχοΐας και σμάλτα. Με αφορμή μια σειρά από εντυπωσιακά παραδείγματα έργων διαφορετικής λειτουργίας και προέλευσης, η συγγραφέας εξετάζει ζητήματα ανταλλαγών και επιδράσεων ανάμεσα στην ανατολική και δυτική καλλιτεχνική παράδοση στον τομέα της εικονογραφίας, των τεχνικών και των υλικών στην εκτεταμένη περίοδο από τον 9ο έως και τον 15ο αιώνα. Παράλληλα, μέσω εύστοχων μεθοδολογικών παρατηρήσεων γύρω από την ευρύτητα, τον χαρακτήρα και την ερμηνεία των πολιτισμικών ανταλλαγών σε αντικείμενα πολυτελείας που υπήρξαν συγχρόνως σύμβολα προβολής, κοινωνικής θέσης και δύναμης των παραγγελιοδοτών τους, το κείμενο της Bosselmann-Ruickbie συμβάλλει σημαντικά στη σχετική θεωρητική συζήτηση.

Ανάλογα σημαντική από θεωρητική και μεθοδολογική σκοπιά είναι και η μελέτη της Ulrike Koenen με τίτλο «Auftritt im Westen - Zur Wirkung byzantinischer Kunstwerke» (σσ.45-57). Αφετηρία της αποτελούν κάποια από τα πιο γνωστά παραδείγματα βυζαντινών πολύτιμων αντικειμένων -μεταξωτά υφάσματα, λεπτοδουλεμένα ελεφαντοστέινα πλακίδια και πολύχρωμα έργα χμιευτικής- που έφτασαν στη Δύση ως διπλωματικά δώρα ή λάφυρα. Με ιδιαίτερα εύστοχες συγκρίσεις η Koenen αποκαλύπτει το εύρος των επιδράσεων που άσκησαν τα βυζαντινά έργα στο νέο τους περιβάλλον και συμβάλλει σημαντικά στη συζήτηση για την πρόσληψη της βυζαντινής τέχνης στη Δύση. Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και η μελέτη της Barbara Schellewald, με θέμα «Transferprozesse zwischen Ost und West - Bildkonzepte und modelle» (σσ. 59-71), όπου, ωστόσο, το επίκεντρο μετατίθεται στην μνημειακή ζωγραφική και γενικότερα στην υιοθέτηση βυζαντινών εικονογραφικών θεμάτων στην καλλιτεχνική παραγωγή της Δύσης. Με αφορμή ένα σπάνιο κύκλο Κοίμησης στην εκκλησία της Παναγίας του Ελέους στο Untermals (νότιο Τιρόλο) των αρχών του 13ου αιώνα που ακολουθεί εικονογραφικά και τεχνοτροπικά πρότυπα της μεσοβυζαντινής εποχής, και μια εξίσου σπάνια και ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα ξυλόγλυπτη εικόνα Παναγίας Οδηγήτριας στο Μουσείο Τέχνης της Βασιλείας, η Schellewald προσεγγίζει το θέμα της πρόσληψης της βυζαντινής τέχνης στη Δύση και προσθέτει άγνωστα έως τώρα δυτικά καλλιτεχνικά έργα που τεκμηριώνουν τις γόνιμες επαφές ανάμεσα στις δύο παραδόσεις.

Τον ρόλο της Βενετίας ως ενδιάμεσο κρίκο σε αυτές τις επαφές παρουσιάζει η Livia Bevilacqua στη μελέτη της «Venice in Byzantium: Migrating Art along the Venetian Routes in the Mediterranean (11th-15th Centuries)» (σσ. 137-154). Η ιδιαίτερη σημασία της μελέτης έγκειται στο γεγονός πως χρησιμοποιεί γραπτές πηγές, κυρίως αρχαικό υλικό, για να ιχνηλατήσει τις διαδρομές μέσω των οποίων βυζαντινά έργα τέχνης καταφθάνουν στη Δύση, και ειδικότερα στην Ιταλία, και να σκιαγραφήσει τη συμβολή των Βενετών σε αυτό το ταξίδι. Αντίστοιχα ο Arne Effenberger στο άρθρο του με τίτλο «Reliquienraub und Kunstdiebstahl – Folgen des vierten »Kreuzzugs» (σσ. 125-136) βασίζεται επίσης στις γραπτές πηγές για να παρουσιάσει αναλυτικά μερικές από τις πιο διάσημες περιπτώσεις λειψάνων και έργων τέχνης που έφτασαν στη Δύση ως λάφυρα της Τέταρτης Σταυροφορίας. Τα νέα στοιχεία που προσφέρουν οι δύο παραπάνω μελέτες αποκαλύπτουν για μια ακόμη φορά τον πλούτο των πληροφοριών και τις δυνατότητες που ανοίγουν οι γραπτές πηγές στους ιστορικούς της τέχνης για τη διερεύνηση των σχετικών ερωτημάτων.

Θα πρέπει να σημειωθεί πως ιδιαίτερη βαρύτητα στον πρώτο τόμο δίνεται κυρίως στις επιδράσεις από το Βυζάντιο προς τη Δύση και όχι τόσο στην αντίστροφη πορεία. Έτσι για παράδειγμα η καλλιτεχνική παραγωγή λατινοκρατούμενων περιοχών της αυτοκρατορίας από τον 13ο αιώνα και εξής, όπως ο ηπειρωτικός ελλαδικός χώρος και τα νησιά του Αιγαίου, περιοχές όπου οι γόνιμες συγγλίσσεις αλλά και αντιπαραθέσεις ανάμεσα στις δύο καλλιτεχνικές παραδόσεις έχουν αποτελέσει τα τελευταία χρόνια πεδίο εκτεταμένης έρευνας⁴, εξετάζεται μόνον σε μια πολύ σύντομη μελέτη του Χαράλαμπου Χοτζάκογλου με τίτλο «Religious Conflicts between Byzantium and the West Mirrored in the Iconography of Byzantine Lands under Latin Rule» (σσ. 205-210).

Επιπλέον, διακρίνεται μια ανισότητα ως προς τη στόχευση, τη θεματολογία αλλά και την πρωτοτυπία ανάμεσα στις μελέτες του τόμου. Συνυπάρχουν δηλαδή συμβολές εποπτικού χαρακτήρα με μεγάλη θεματική ευρύτητα, οι

---

4. Βλ. για παράδειγμα Α. LYMBEROPOULOU (επιστ. επιμ.), *Cross-Cultural Interaction between Byzantium and the West, 1204-1669: Whose Mediterranean Is It Anyway? Papers from the Forty-Eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, Milton Keynes, 28th-30th March 2015*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη: Routledge 2018. Για μια ιστοριογραφική προσέγγιση με παλαιότερη βιβλιογραφία, βλ. επίσης την Εισαγωγή στο V. FOSKOLOU – S. KALOPISSIVERTI (επιστ. επιμ.), *Intercultural Encounters in Medieval Greece After 1204: The Evidence of Art and Material Culture*, υπό δημοσίευση στη σειρά BYZANTIOS. Studies in Byzantine History and Civilization, Brepols 2022.

οποίες ωστόσο προσφέρουν νέο υλικό και πρωτότυπες ιδέες συμβάλλοντας έτσι σημαντικά στο κεντρικό ερευνητικό ερώτημα της έκδοσης, μαζί με μελέτες που περιορίζονται σε πολύ εξειδικευμένα θέματα χωρίς όμως να εστιάζουν με την ίδια ευστοχία στο ζήτημα «Βυζάντιο και Δύση». Ο τόμος είναι πλούσια εικονογραφημένος αποκλειστικά με έγχρωμες φωτογραφίες, γεγονός σπάνιο, λόγω κόστους, σε ανάλογες εκδόσεις. Ωστόσο, σε αρκετές περιπτώσεις οι εικόνες είναι μικρού μεγέθους με αποτέλεσμα να μην εκπληρώνουν πάντα τον ρόλο τους ως τεκμηρίωση του κειμένου. Ειδικότερα έργα αδημοσίευτα ή σχετικά άγνωστα στην έρευνα, όπως η ξυλόγλυπτη εικόνα της Βασιλείας ή οι τοιχογραφίες των κρητικών μνημείων, θα μπορούσαν να είχαν αναδειχθεί καταλαμβάνοντας μεγαλύτερο χώρο στο πλαίσιο μια τέτοιας έκδοσης.

Μεγαλύτερη θεματική συνοχή και ευρύτητα χαρακτηρίζει τον δεύτερο τόμο της έκδοσης με τον χαρακτηριστικό υπότιτλο «Άνθρωποι και Λέξεις». Ζητήματα πολιτικής, εκκλησιαστικής και γενικότερα πολιτισμικής ιστορίας που σκιαγραφούν τις αμφίδρομες σχέσεις ανάμεσα στο Βυζάντιο και τη Δύση εξετάζονται στις 30 συμβολές του τόμου. Οργανωμένες με βάση τον άξονα του χρόνου οι μελέτες εστιάζουν σε πρόσωπα, γεγονότα και περιπτώσεις πολιτισμικών ανταλλαγών που αποδεικνύουν τη συνεχή επικοινωνία, τις αμοιβαίες επιδράσεις και επιρροές, όπως επίσης τις αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις ανάμεσα στην ορθόδοξη και ελληνόφωνη Ανατολή και την λατινική και καθολική Δύση.

Ο τόμος ξεκινά με τη μελέτη του Walter Pohl με τίτλο «Transformation des Römischen Reiches in Ost und West» (σσ. 9-15), που εξετάζει μέσα από μια ιστοριογραφική οπτική τα αίτια που οδήγησαν σε διαφορετική πορεία το ανατολικό και δυτικό τμήμα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και στην κατάλυση της ρωμαϊκής αρχής στη Δύση τον 5ο αιώνα. Με αυτό τον τρόπο οι μεταμορφώσεις του ρωμαϊκού κράτους την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας ορίζουν την αφετηρία και το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα εξελιχθούν οι σχέσεις ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση στους επόμενους αιώνες.

Ακολούθως, εύκολα διακρίνει κανείς μεγαλύτερες θεματικές στις οποίες εντάσσονται οι περισσότερες συμβολές. Οι πολιτικές σχέσεις ανάμεσα στη βυζαντινή αυτοκρατορία και σε επιμέρους λαούς ή κράτη της Δύσης αποτελούν μια από αυτές: Βάνδαλοι, Βάραγγοι, και το νορμανδικό βασίλειο της Σικελίας εξετάζονται στις μελέτες των Roland Steinacher («Byzanz und die afrikanischen Vandalen», σσ. 29-39), Roland Scheel («Jenseits der "Warägergarde". Skandinavien zwischen Byzanz und dem Westen», σσ. 153-170) και της Annick Peters-Custot

(“Byzantine” versus “Imperial” Kingdom: How “Byzantine” was the Hauteville King of Sicily?», σσ. 235-248). Ανάλογα, στις σχέσεις με την αυτοκρατορία των Καρολιδών και την Παπική έδρα τον 8ο αιώνα επικεντρώνεται το άρθρο του Wolfram Brandes, «Byzantinischer Bilderstreit, das Papsttum und die Pippinsche Schenkung. Neue Forschungen zum Ost-West-Verhältnis im 8. Jahrhundert» (σσ. 63-79). Σε άλλες περιπτώσεις οι συγγραφείς εστιάζουν σε συγκεκριμένα πολιτικά πρόσωπα που είτε παίζουν κομβικό ρόλο στις σχέσεις της βυζαντινής αυτοκρατορίας με τα μεσαιωνικά δυτικό-ευρωπαϊκά κράτη, όπως ο Clemens Gantner στη μελέτη του με τίτλο «Kaiser Ludwig II. von Italien und Byzanz» (σσ. 103-112), ή αποτυπώνουν με τη δράση και την πορεία τους αυτές τις σχέσεις, όπως ο Lutz Rickelt στη μελέτη του «Im Westen Grieche, im Osten Lateiner: Theodoros Palaiologos von Monferrat» (σσ. 269-276).

Με το ίδιο σκεπτικό ο Andreas Rhoby στο άρθρο του με τίτλο «*Austriaca Byzantina. Weitere Bemerkungen zu Byzanz und den Babenbergern im 12. und 13. Jahrhundert*» (σσ. 259-268) εστιάζει στις βυζαντινές συζύγους των δουκών της Βαμβέργης και αναζητά πληροφορίες στις γραπτές πηγές για τη ζωή τους στην αυλή του αυστριακού δουκάτου.

Όχι τυχαία, η σχέση περιοχών που ανήκουν στη σημερινή Αυστρία με το Βυζάντιο αποτελεί θέμα και άλλων συμβολών του τόμου, καθώς, όπως προαναφέρθηκε, η μεγάλη έκθεση με την οποία συνδέεται η έκδοση, έλαβε χώρα στο αυστριακό κάστρο Schallaburg. Έτσι ο Werner Seibt θέτει το ερώτημα «*War Österreich auch einmal byzantinisch?*» (σσ. 17-28) και η Claudia Rapp παρουσιάζει ένα διάσημο προσκυνηματικό προσορισμό των αυστριακών Άλπεων, το λεγόμενο Heiligenblut στο κρατίδιο της Καρινθίας, που σύμφωνα με την παράδοση στεγάζει ένα μοναδικό ιερό λείψανο από την Κωνσταντινούπολη! Στο ιδιαίτερα ενδιαφέρον άρθρο της με τίτλο «*Zwischen Konstantinopel, Salzburg und Venedig - Heiligenblut in Kärnten*» (σσ. 351-358), η Rapp εξετάζει τις ελκυστικές ιστορίες που έχουν υφανθεί γύρω από το φιαλίδιο με το «άγιο Αίμα» του Χριστού από τη Βασιλεύουσα που φυλάσσεται στην ομώνυμη εκκλησία στο ορεινό πέραςμα από την Αδριατική προς το Salzburg και αποδεικνύει με πειστικό τρόπο τον ιστορικό πυρήνα αυτών των αφηγήσεων καθώς πιθανότατα η λατρευτική αυτή πρακτική έφτασε εκεί μέσω της Βενετίας.

Επιπλέον, η πρόσληψη του Βυζαντίου στη νεότερη εποχή σε αυστριακό έδαφος και η συμβολή της αυστριακής επιστημονικής κοινότητας στην έρευνα πτυχών του βυζαντινού κόσμου εξετάζονται ειδικότερα στα άρθρα των Christian Gastgeber («*Wien und das neu begründete imperium Romano-Byzantium (1720-*

1738). Der selbsternannte Großmeister des Konstantinischen Ritterordens des Heiligen Georg Johannes IX. Antonius I. Flavius, Angelus, Comnenus, (Ducas), Lascaris, Paleologus») [σσ. 359-381] και Jean-Michel Spieser [«Die Rezeption von Strzygowski (und Riegl) bei den französischen Byzantinisten zwischen 1900 und 1940», σσ. 383-389].

Η δεύτερη μεγάλη θεματική ενότητα αφορά την εκκλησία, τους θεσμούς και εκπροσώπους της, και γενικότερα θρησκευτικά ζητήματα, τόσο δογματικές διαφορές και διαμάχες, όσο και αμφίδρομες επιρροές. Η μελέτη του Georges Descœudres «Spiritualität aus der Wüste. Die Wüstenväter als Vorbild des lateinischen Mönchtums» (σσ. 41-50) αναζητά στις σημαντικότερες μορφές των αναχωρητών μοναχών της Αιγύπτου πρότυπα του δυτικού μοναχισμού, ενώ οι Michael Borgolte και Zachary Chitwood εξετάζουν συγκριτικά στη Δύση και στο Βυζάντιο τον χαρακτήρα μοναστικών ιδρυμάτων που οφείλονταν σε αυτοκρατορικές χορηγίες («Herrscherliche Klosterstiftungen im Westen und in Byzanz. Ein Beitrag zur vergleichenden Reformforschung», σσ. 51-62). Οι σχέσεις των δύο Εκκλησιών και οι προσπάθειες επανένωσης μετά την Τέταρτη Σταυροφορία αποτελούν το θέμα αρκετών συμβολών του τόμου, όπως αυτών του Stefan Burkhardt («*Ut sit unum ovile et unus pastor*. Das Vierte Laterankonzil und die Vielfalt der östlichen Christenheit», σσ. 249-257) και Johannes Preiser-Kapeller («Spielzüge am Bosphorus Unionsverhandlungen zwischen Byzanz, Armenien und Westeuropa in den 1320er und 1330er Jahren», σσ. 291-309). Στο ίδιο πλαίσιο εξετάζεται ο ρόλος των επαιτικών ταγμάτων από την Claudine Delacroix-Besnier, η οποία στο άρθρο της «Mendicant Friars between Byzantium and Rome - Legates, Missionaries and Polemists (XIIIth-XVth Centuries)» (σσ. 277-290) παραθέτει έναν μεγάλο κατάλογο φραγκισκανών και δομινικανών μοναχών που δραστηριοποιήθηκαν στην Ανατολή σε αυτό χρονικό διάστημα. Προσωπογραφική είναι και μελέτη της Αικατερίνης Μήτσιου με τίτλο «I Believe What the Great Church Believes. Latin Christians and their Confessions of Faith in 14th Century Byzantium» (σσ. 311-322), που εστιάζει στους καθολικούς χριστιανούς, οι οποίοι ασπάζονται το ορθόδοξο δόγμα, και καταγράφονται στον λεγόμενο Πατριαρχικό Κώδικα. Μέσα από τις πληροφορίες που συγκεντρώνει από τις πηγές για αυτά τα πρόσωπα, η συγγραφέας αναζητά τα αίτια της απόφασής τους να αλλάξουν πίστη, και συμβάλλει με αυτό τον τρόπο στη συζήτηση για τα ρευστά όρια της θρησκευτικής ταυτότητας και κινητικότητας τον 14ο αιώνα. Το ζήτημα της θρησκευτικής ταυτότητας σε «μεικτά» πολιτισμικά και κοινωνικά περιβάλλοντα που διαμορφώνονται μετά τις σταυροφορίες

και την εξάπλωση των Δυτικών στην Ανατολή από τον 13ο αιώνα και εξής, εξετάζει και η Miriam Rachel Salzman στο πολύ ενδιαφέρον άρθρο της «(Re) constructing Aristocratic Religious Identities in 15th Century Cyprus» (σσ. 337-350), εστιάζοντας στην ανώτερη κοινωνική τάξη της πολυπολιτισμικής Κύπρου του 15ου αιώνα.

Οι επιρροές από την ορθόδοξη παράδοση στη θεολογική σκέψη και λατρευτική πρακτική της λατινικής Εκκλησίας αποτυπώνονται σε δύο μελέτες περιπτώσεων. Ο περίφημος κώδικας με τα έργα του ψευδο-Διονυσίου που στάλθηκε ως δώρο στο πλαίσιο πρεσβείας από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Β΄ στον Λουδοβίκο τον Ευσεβή το 824 και η επίδραση που άσκησε στους θεολογικούς κύκλους της Δύσης εξετάζονται στο άρθρο του Christophe Erismann «On the Significance of the Manuscript Parisinus graecus 437. The *Corpus Dionysiacum*, Iconoclasm, and Byzantine-Carolingian Relations» (σσ. 95-101), ενώ η συμβολή της Nina-Maria Wanek «*Missa graeca*: Mythen und Fakten um griechische Gesänge in westlichen Handschriften» (σσ. 113-126) μας αποκαλύπτει την ύπαρξη ύμνων σε ελληνική γλώσσα με λατινική γραφή, σε σημαντικό αριθμό λατινικών λειτουργικών χειρογράφων από τον 9ο έως και τον 12ο αιώνα. Γνωστοί ως *Missa graeca*, συνοδεύονταν από μουσικά σύμβολα και αποτελούν μοναδική απόδειξη της γοητείας που ασκούσε σε μοναστικούς και εκκλησιαστικούς κύκλους της Δύσης η ελληνική γλώσσα, και ίσως επίσης η βυζαντινή μουσική.

Εκτός από τη θεολογία, οι βυζαντινές επιρροές σε άλλους τομείς της σκέψης, των επιστημών και γενικότερα της πρακτικής γνώσης στη Δύση εξετάζονται στην πολύ ενδιαφέρουσα μελέτη του Peter Schreiner με τίτλο «*Translatio Studii: Byzanz als Vermittler von Wissen in den Westen*» (σσ. 141-152). Ο συγγραφέας παρουσιάζει συνοπτικά και διαχρονικά από τον 9ο έως και τον 13ο αιώνα όλες τις περιπτώσεις «*translatio studii*» και διαπιστώνει πως αυτές είχαν επιλεκτικό και μη συστηματικό χαρακτήρα, γεγονός που σε μεγάλο βαθμό οφειλόταν στην περιορισμένη γνώση της ελληνικής γλώσσας στη μεσαιωνική Δύση.

Πρόσωπα που ξεπερνούσαν το εμπόδιο της γλώσσας και έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην επικοινωνία ανάμεσα στους δύο κόσμους, υπήρξαν οι πρεσβευτές και διπλωμάτες, στους οποίους αφιερώνονται τρεις μελέτες του τόμου. Ο Nicolas Drocourt σε μια εποπτική παρουσίαση με τίτλο «*Ambassadors as Informants and Cultural Brokers between Byzantium and the West (8th to 12th Centuries)*» (σσ. 81-93) καταγράφει τα άτομα που αναλαμβάνουν διπλωματικές αποστολές και από τις δύο πλευρές σε ένα ευρύ χρονικό διάστημα από τον 8ο έως και τον 12ο αιώνα και εξετάζει τον ρόλο τους ως πληροφοριοδοτών –και τα λεπτά όρια

που τους ξεχώριζαν από κατασκόπους- όπως επίσης ως ενδιαμέσο κρίκο για την μεταφορά πολιτισμικών αγαθών, συνηθειών και ιδεών στα πάτρια εδάφη. «Πολιτισμικοί διαμεσολαβητές», όπως τους ονομάζει ο Drocourt, ήταν κυρίως οι απεσταλμένοι από τη Δύση στο Βυζάντιο, με πιο διάσημο από αυτούς τον Λιουτπράνδο της Κρεμόνας που ταξίδεψε τρεις φορές στη διάρκεια του 10ου αιώνα στην αυτοκρατορική αυλή της Κωνσταντινούπολης και κατέγραψε τις εντυπώσεις του. Στον διάσημο αυτόν πρεσβευτή και στο συγγραφικό του έργο αφιερώνει ενδελεχή μελέτη ο Johannes Koder με τίτλο «Erfolglos als Diplomat, erfolgreich als Erzähler? Liudprand von Cremona als Gesandter am byzantinischen Kaiserhof» (σσ. 127-140). Τέλος, στην ίδια ενότητα θα πρέπει να ενταχθεί και η μελέτη του Sebastian Kolditz με τίτλο «Gesandte, Gelehrte und Besucher: Byzantiner in Italien im späteren 14. und im 15. Jahrhundert» (σσ. 323-335) που αναφέρεται σε μεταγενέστερη εποχή και στην αντίστροφη πορεία, δηλ. σε ταξιδιώτες από το ύστερο Βυζάντιο προς την Ιταλία, οι οποίοι ήταν μέλη διπλωματικών αποστολών αλλά συγχρόνως και εκπρόσωποι του αναγεννησιακού κινήματος που εμφανίζεται στη σκέψη και τα γράμματα της παλαιολόγειας εποχής. Σε μια επιπλέον συγκεκριμένη ομάδα ατόμων, η οποία αποκαλύπτει μια διαφορετική πτυχή των συνεχών επαφών ανάμεσα στη λατινική Δύση και τη βυζαντινή αυλή, εστιάζει άλλη μία προσωπογραφική μελέτη του τόμου. Πρόκειται για το σημαντικό άρθρο του Jean-Claude Cheynet και της Αλεξάνδρας-Κυριακής Βασιλείου-Seibt με τίτλο «Adelige aus dem “Westen” in Staatsapparat und Gesellschaft des byzantinischen Reiches. Das Vermächtnis der Siegel» (σσ. 205-223), όπου με αφηγηρία σφραγίδες καταγράφονται και εξετάζονται συστηματικά οι ανώτεροι αξιωματούχοι και μέλη της αριστοκρατικής τάξης της Βασιλεύουσας που κατάγονταν από τη Δύση στο διάστημα από τον 9ο έως τα τέλη του 12ου αιώνα. Με βάση το σφραγιστικό υλικό και τις πληροφορίες από τις γραπτές πηγές οι δύο συγγραφείς καταλήγουν πως κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο ενσωματώθηκαν στη βυζαντινή αυλή κυρίως Νορμανδοί από τη νότια Ιταλία, αντίθετα μέλη της βυζαντινής ανώτερης τάξης γερμανικής καταγωγής ήταν συγκριτικά πολύ λιγότερα, ενώ τεκμηριώνονται και κάποια πρόσωπα ουγγρικής καταγωγής.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό πως άρθρα προσωπογραφικού περιεχομένου και μελέτες περιπτώσεων αλληλεπιδράσεων -κάποιες από αυτές πολύ γνωστές, άλλες λιγότερο- κυριαρχούν στα περιεχόμενα του δεύτερου τόμου. Εποπτικές παρουσιάσεις γενικότερων φαινομένων είναι μικρότερες στον αριθμό, ενώ ακόμη λιγότερες είναι συμβολές που να εστιάζουν στις επαφές και

επιδράσεις που προέκυψαν από οικονομικές δραστηριότητες και κατ' επέκταση στις ειδικότερες σχέσεις του Βυζαντίου με τις ιταλικές εμπορικές και ναυτικές πόλεις. Με μια ευρύτερη έννοια στη θεματική της οικονομικής ιστορίας και στις σχέσεις με τις περιοχές της μεσαιωνικής Ιταλίας θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι ίσως ανήκουν οι μελέτες των Dominik Heher και Friedrich Hild. Ο πρώτος στο άρθρο του με τίτλο «Dyrrhachion / Durrës - an Adriatic Sea Gateway between East and West» (σσ. 171-192) εστιάζει στην πόλη του Δυρραχίου και εξετάζει εκτός των άλλων και τον οικονομικό ρόλο της ως λιμάνι και σύνδεσμο ανάμεσα στην ιταλική χερσόνησο και την βυζαντινή επικράτεια, ενώ ο δεύτερος στη μελέτη του με τίτλο «Niederlassungen der Italiener und Johanniter an den Küsten Kleinasiens im Spiegel der mittelalterlichen Portulane und Portulankarten» (σσ. 193-204) καταγράφει εμπορικούς σταθμούς των ιταλικών πόλεων, αλλά και εγκαταστάσεις Ιωαννιτών στις ακτές της Μικράς Ασίας μέσα από ύστερους μεσαιωνικούς χάρτες (13ος-15ος αι.). Αντίστοιχα, στη βυζαντινή παρουσία στη νότια Ιταλία, και ειδικότερα την Απουλία, τον 10ο και 11ο αιώνα, εποχή που έχει περιέλθει ξανά στη βυζαντινή επικράτεια, εστιάζει η μελέτη των Lukas Clemens και Michael Matheus «Troia und Tertiveri - Transformationen byzantinischer Bischofssitze in Süditalien» (σσ. 225-234), που παρουσιάζει τα ιστορικά τεκμήρια και τα πρόσφατα αρχαιολογικά δεδομένα για τον μεσαιωνικό οικισμό Tertiveri, που ιδρύθηκε ως βυζαντινή επισκοπική θέση τον 11ο αιώνα.

Από την άλλη μεριά είναι γεγονός ότι το ζήτημα των οικονομικών δραστηριοτήτων και των γενικότερων σχέσεων του Βυζαντίου με τις περιοχές της σημερινής Ιταλίας, έχει ιδιαίτερα μελετηθεί στην παλαιότερη βιβλιογραφία, ενώ οι επαφές και ανταλλαγές με τη Βόρεια Ευρώπη και ειδικότερα το σημερινό γερμανόφωνο χώρο, στον οποίο κατά κύριο λόγο εστιάζουν οι συμβολές του δεύτερου τόμου δεν έχουν συστηματικά εξεταστεί. Αυτός ο «γεωγραφικός αναπροσανατολισμός» στην οριοθέτηση του ευρύτερου πλαισίου «Βυζάντιο και Δύση» στον δεύτερο τόμο συμβάλλει τελικά στη θεματική του συνοχή και του προσδίδει μεγαλύτερο ενδιαφέρον και πρωτοτυπία.

Όλα τα άρθρα της παραπάνω δίτομης έκδοσης, άλλα σύντομα και εποπτικά, άλλα εκτενέστερα, όλα πλήρως τεκμηριωμένα βιβλιογραφικά, αποτελούν στέρεη αφετηρία για την προσέγγιση του γενικότερου ζητήματος «Βυζάντιο και Δύση», τόσο από τον ειδικό επιστήμονα όσο και από το γενικό μορφωμένο κοινό. Παράλληλα μερικές από αυτές μας προσφέρουν νέες μεθοδολογικές προτάσεις, καινούργιο αρχαιολογικό υλικό και άγνωστες πηγές. Συνολικά, η ποικιλία των θεματικών, η εκτενής βιβλιογραφική τεκμηρίωση και το πλούσιο φωτογραφικό

υλικό καθιστούν αυτό το συλλογικό έργο μια σημαντική βιβλιογραφική προσθήκη για τις αμφίδρομες σχέσεις ανάμεσα στο Βυζάντιο και τη μεσαιωνική Δύση. Τελειώνοντας, θα πρέπει να γίνει μια αναφορά στην πιο «απρόσμενη» από πλευράς περιεχομένου μελέτη, που όχι τυχαία κλείνει το παραπάνω δίτομο έργο. Πρόκειται για το άρθρο «Heavy Metal Meets Byzantium! Contact between Scandinavia and Byzantium in the Albums “The Varangian Way” (2007) and “Stand Up and Fight” (2011) by the Finnish Band Turisas» (σσ. 391-419) στο οποίο η Antje Bosselmann-Ruickbie αποκαλύπτει τις βυζαντινές αναφορές στα άλμπουμ ενός φιλανδικού μουσικού group. Μας εισάγει έτσι στον κόσμο της Heavy Metal μουσικής και μας εκπλήσσει με τον τρόπο που το Βυζάντιο μπορεί να είναι επίκαιρο στις μέρες μας!

ΒΙΚΥ ΦΩΣΚΟΛΟΥ
Πανεπιστήμιο Κρήτης